

El segrest de les obres d'En Joan Andreu Estrany, al 1531

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 05-12-2017

Va ser la Decadència un període on els nostres intel·lectuals van deixar d'escriure? O potser les seves obres van ser segrestades per la Inquisició i atribuïdes a autors castellans? El cas paradigmàtic d'En Joan Andreu Estrany ens pot ajudar a entendre-ho millor. Article d'en Jordi Bilbeny.

En Joan Andreu Estrany va ser un sacerdot natural de la ciutat de València i un dels humanistes catalans de més renom i prestigi del segle XVI, raó per la qual —ens relata En Vicent Ximeno— «la seva summa erudició i vida exemplars mereixeren lloances superiors»[1]. Per l'Helena Rausell, «la figura d'En Joan Andreu Estrany és fonamental per a la comprensió de l'humanisme valencià, en ser considerat la primera figura humanista de rellevància i comptar entre els seus deixebles un bon nombre dels nostres erasmistes» valencians[2]. I ens fa veure que «el fet que fos amic i corresponsal d'En Joan Lluís Vives ens proporciona la veritable dimensió de la seva figura»[3]. De fet, ens apunta la Rausell, «En Vives valora moltíssim la seva talla intel·lectual per això com el presenta al 1522, a la seva gran obra, els comentaris al De Civitate Dei de sant Agustí, com un promotor admirable de les bones lletres, mantenidor dels millors estudis i home capaç d'unir la summa bondat a la summa erudició»[4]. L'Antoni de Lebrixa va ser mestre seu i, alhora, ell va ser mestre en les set Arts Liberals, «sense que no n'hi hagués cap en què no s'exercités, ni cap part a les Matemàtiques, com escriu el P. Escoto, que no registrés el seu capaç enteniment»[5].

Va passar a la Universitat de París, on «féu grans progressos en Teologia, Poesia i tota mena de lletres. Tornà a la seva Pàtria amb crèdits d'Orador, Filòsof i Teòleg eminent» i aquí —a València— «visqué en l'estat del Sacerdoci amb una vida inculpada, sense aspirar a res més que a la virtut i a la saviesa»[6]. Continua En Ximeno informant-nos que «en tota ciència fou eminent, però es dedicà tan de ple a l'estudi de les Bones Lletres, que, imitant les tasques utilíssimes d'Hermolao Barbaro, Angelo Poliziano, Guillem Budé i del mateix Lluís Vives, emprengué la d'il·lustrar amb observacions doctíssimes els Escriptors antics, i esmenar llurs exemplars dels descuits de la ploma, o de la premsa,

com veiem a les obres de Sèneca, Valeri Màxim i Plini»[7], que van restar inèdites[8], talment com inèdites romandrien les seves anotacions a Dioscòrides[9]. Si bé les seves notes a la Història Natural de Plini es conserven manuscrites en llatí a la Biblioteca Nacional de España, a Madrid[10], de «l'existència d'anotacions seves a diversos autors sagrats» tan sols i únicament sabem que hi eren perquè ens ho reporta el seu deixeble Cosme Damià Çavall[11]. Fora d'això, no en podem dir res més.

Segons aquest eminentíssim erudit, va ser la seva aplicació a l'estudi i la seva bondat el que va conquerir «l'estimació que féu de la seva persona l'Excel·lentíssim duc de Gandia Mossèn Joan, pare de Sant Francesc de Borja, puix, sense que ell ho sabés ni ho cerqués, se l'endugué al seu Palau, el posà a la seva pròpia taula, el tractà amb increïble benvolença i amor, i no tan sols es declarà el seu Mecenes, sinó que vantant-se de deixeble de tan gran Mestre, li escoltava cada dia dues lliçons de Plini»[12].

En Josep Teixidor ens innova que, al 1515 i al 1517 l'Estrany va ser Catedràtic de Filosofia Moral a la Universitat de València[13], mentre que al 1516 ho va ser de Filosofia Natural[14]. Finalment, per mitjà d'una provisió de 15 de maig del 1521 en va ser nomenat Rector, «per temps de tres anys amb un salari de 25 lliures»[15], durant els quals, encara, al 1522, va exercir de Catedràtic de Lògica[16].

A més a més d'En Çavall, deixebles seus van ser el Doctor Miquel Jeroni de Ledesma i el famós orador Joan Navarro[17]. I, encara, va tenir a València sota la seva tutela Na Mencia de Mendoza, Marquesa d'Atzaneta i comtessa de Nassau, protectora també d'En Vives[18], a la qual l'Estrany «instruí en la lectura de Dante»[19]. Per En Ximeno, va ser home «peritíssim en llengua Grega, com testimonia el nostre valencià Vicent Mariner» i «amantíssim Venerador de l'Antiguitat, com escriu el P. Escoto. En aquest gènere d'estudi importantíssim per la veritat de la Història, fou profús i incansable. No perdonava despesa, treball, ni diligència a fi de descobrir Inscripcions i altres qualssevol Monuments, i aplegar medalles, imatges i monedes antigues, i, havent-ne recollit un gran nombre, començà a il·lustrar-les amb Notes corresponents a la seva profunda erudició. Però això fou en el temps que era tan menyspreat aquest estudi, que, el seu germà Martí Estrany, Apotecari, que les havia heretat, en féu un morter per a la seva Oficina»[20].

Els darrer paràgraf que aquest gran bibliògraf i estudiós valencià dedica a l'Estrany fa: «Referir els altíssims elogis que els grans homes han donat sempre a aquest eruditíssim Escriptor, fóra matèria molt llarga. En diré, nogensmenys, algun per no defraudar-lo d'aquesta glòria. En Joan Lluís Vives, que li comunicà per cartes, i que sondejà amb el seu criteri la profunditat del seu talent, en fa honorífica memòria en diversos llocs de les seves Obres, i al passatge que abans he citat, l'anomena Promotor admirable de les bones Lletres, Mantenidor dels millors estudis, afectuós i benèfic Honorador dels estudiosos, i home que sabé aplegar una summa bondat amb una summa erudició. En Cosme Damià Çavall, deixeble seu, digué al gravíssim Magistrat de València que havia estat tal el seu Mestre, que aquesta ciutat, tan il·lustre per ella mateixa, la podia fer més il·lustre i esclarida, si manés imprimir les seves Obres. En Pere Anton Beuter li diu Baró que excedeix a tota lloança. El P. Athanasi Kirker, valent-se de les paraules d'En Luci Marineu Sícul, el celebre com a Baró Estoic, de sants costums i de vida molt honesta, les Obres del qual –diu– són tingudes per meravelloses pels seus familiars i Barons doctes. I el nostre Vicent Mariner, col·locant-lo en el lloc sobrecitat entre els més insignes Poetes Valencians (per bé que els que lloa no són els més antics), l'aplaudeix amb un Elogi elegant que, si no fos tan dilatat, el traduiria, i entre d'altres coses assegura que el seu enginy era ja tan celebrat arreu del món, que, fins i tot, el mateix Erasme de Rotterdam el tingué per meravellós»[21].

Veiem, doncs, que no es tracta d'un savi local, ni d'un erudit desconegut o poc tractat i llegit, ans som davant d'un home de gran prestigi internacional, amb obra coneguda i valorada arreu. Una obra també notable i notòria, però que romania encara per imprimir. Per la qual cosa, i a fi que la ciutat de València guanyés prestigi i fama, En Çavall suggeria a les autoritats de la ciutat i de la seva Universitat que «manessin imprimir les seves Obres». Però, amb tot, rebla finalment En Ximeno, per sorpresa meua i esbalaïment general, que «els Escrits d'aquest sapientíssim Baró quasi tingueren la mateixa desgràcia que les medalles, puix quasi tots desaparegueren a la seva mort, esdevinguda abans de l'any 1531»[22]. O aquell mateix 1531, entre els mesos de juliol i octubre, com consigna assenyadament la Rausell[23]. Sembla que el fet que tot el que va escriure desaparegués, va cridar l'atenció també a l'altre gran bibliòfil del divuit valencià, el Pare Josep Rodríguez, pel qual «este es un sugeto, que escribió mucho, y que sobre no contar oy, una linea suya, es reputado entre Escritores»[24].

Quan En Francesc Almarç escriu una breu resum de la seva biografia i hi remarca la importància que va tenir per al coneixement dels tresors de l'antiguitat dels valencians, ens innova que «compongué diverses obres, quasi totes elles desaparegudes»[25], raó per la qual reblava que «serà sempre una pèrdua irreparable en la ciència valenciana la destrucció de les obres del rar enginy valentí Mossèn Joan Andreu Estrany, gran amic d'Erasme i d'En Lluís Vives, els quals el sadollaren d'elogis per la seva erudició»[26]. Semblaria, doncs, que les obres es van destruir i que, més enllà d'això, només ens podríem plànyer per la seva irreparable i dolorosa pèrdua. La Rausell creu, si fa no fa, el mateix, car segons ella, «malauradament, les seves obres no arribarien mai a ser impreses i la seva majoria es perderen»[27]. I

A mi em costa molt d'entendre que una biblioteca es perdi sense un afany polític determinat per fer que es perdi. Vull dir, sense una persecució i confiscació determinades. Oimés quan ell mateix estava ultimant les correccions de la Història Natural de Plini per fer-les estampar. I, mentre duia a terme aquesta comesa es va morir. Ens ho relata el seu fidelíssim deixeble Çavall al discurs pronunciat davant de les autoritats de la ciutat i dels membres de la comunitat universitària de València a l'octubre del 1531: «¿O és que no aportarien a aquesta ciutat el major esplendor, si es publicuessin les anotacions d'aquest home, doctíssim sense cap mena de discussió; les seves innumbrables correccions a Sèneca i aquelles que, no pas en nombre menor, digníssimes certament, passen de mà a mà; els llibres de la Història Natural de Plini, en la correcció i esmena de la qual morí aquell home, mereixedor, per la resta, d'una vida més llarga?»[28]. En Çavall ho exposa sense embuts: el seu mestre va morir mentre preparava l'edició anotada i corregida de la Història Natural de Plini. La dada, per si mateixa —és clar— no vol dir re. Com tampoc no vol dir re que morís molt jove, com ressenya la Rausell[29]. Però, no em deixa d'intrigar que si a tot això hi afegim que entre els seus manuscrits hi havia, com apuntava En Çavall i recordava la Rausell, algun treball «sobre les Sagrades Escripures»[30], especialment si era prohibit, la seva mort podria tenir una explicació diferent. Com de costum, no en tenim cap pista. I, llevat de les dades que acabo de citar, ens movem en l'àmbit de la més crua sospita. Però de la sospita, al capdavant. De fet, però, hi ha un petit indici que em permet exposar que va ser purgat del seu càrrec de rector de la Universitat, la qual cosa semblaria parlar a favor d'alguna mena de denúncia, potser pel seu erasmisme. És prou ben sabut que les classes universitàries es van aturar al 1522. El que passa és que, «en dotar-se de nou les càtedres al 1523, l'Estrany no només no va ser reintegrat al seu càrrec, sinó que fou exclòs de la Universitat»[31]. S'ha comentat que, en començar els judicis contra els agermanats, un cop acabada la guerra, i que ell «abandonés apressadament la ciutat»[32], podia significar la seva implicació amb la revolta. És possible. Però, de fet, i contràriament al que va esdevenir a d'altres professors, que serien processats, ell no[33]; la qual cosa no obstant perquè «fos víctima de la repressió i se'l separés del càrrec rectoral i de la vida acadèmica durant la resta de la seva vida»[34]. En conseqüència, es podria conjecturar que tant ell com la seva obra, a partir d'aquell moment, haguessin pogut ser considerats irreverents o suspectes d'alguna mena d'heretgia, atès que el rector que al cap d'un parell d'anys, al 1525, entrava a regir vitaliciament els destins de la Universitat, va ser En Joan de Celaya[35], que tenia Erasme per heretge i va perseguir els erasmistes valencians sense defallença i encara més —com assenyala En Fuster— «qualsevol actitud intel·lectual que s'afirmés en un mínim d'independència de judici»[36]. I llavors ja entendríem molt millor per què l'Estrany no va poder tornar a la Universitat i, potser també, per què les seves obres acabarien desapareixent.

En Rodríguez és l'únic autor que conec que mira de cercar un culpable a la desaparició del llegat manuscrit de l'Estrany. I, així, glossant un paràgraf del Pare Athanasius Kircher, on exposa que les obres del valencià Estrany «no són publicades aquí», a València, En Rodríguez hi afegeix: «A lo de sus Obras no son publicadas aquí, añadiremos, ni en otra parte; por la perjudicial y crasissima fatuidad, del Hermano Boticario. La culpa estuvo en quien no procurando la precaución, se olvidó totalmente del consejo de Christo! Matth. 7.6.»[37].

Al marge que la frase d'En Kircher sobre unes obres que «no són publicades aquí», volgués dir que eren publicades «en un altre indret» o «regne» que no fos València —la qual cosa s'avindria amb les meves conjectures d'apropiació castellana—, el que és més que rellevant i revelador és que l'Estrany, com a home meticulós i previsor, va procurar que les obres que havia aplegat no es dispersessin, sobretot, perquè, segons sembla, totes quedaven manuscrites[38]. I, amb aquest fi, al seu testament ordenava que «tots els seus llibres passin a mans d'un dels seus deixebles, Honorat Joan, i estableix que, en el cas que aquest morís a Flandes, els llibres passin a d'altres deixebles seus: Miquel Ferri i Miquel Jeroni Ledesma», llavors encara estudiants[39]. Sobre aquest punt precís, l'Estrany era ben contundent: «Que los libros que.s trobaran composts per mi, que aquells no sien dividits per e entre aquells, açò per a que aquells los puguén fer stampar e partir-se lo guany»[40]. És a dir, que va deixar les seves obres a bon recer i amb la ferma decisió que es publicuessin. La Rausell també creu que el testament era explícit, car, segons ella, això «explica que En Çavall públicament advoqui perquè aquestes [obres] arribin a la impremta, cosa que ell considera que no faria sinó redundar en una major glòria per a la ciutat de València»[41]. Nogensmenys, tot i la clàusula testamentària, la bona predisposició del deixeble, que a més ho demana a les autoritats de la Ciutat i als dirigents de la Universitat, i tot i la fama que València hauria aconseguit amb la seva publicació, algú no tan sols va aturar la seva voluntat i va impedir la impressió de les seves obres, sinó que, a més a més, aquestes van desaparèixer per sempre més. Es van perdre o les van confiscar? Totes les precaucions legals que l'autor va prendre, especialment a través de les clàusules del seu testament, em fan sospitar la confiscació premeditada a mans dels inquisidors, que es movien —com sabem— dins d'una legalitat encara més alta i poderosa que la civil i que tenien les mans lliures i plens poders per confiscar totes aquelles obres impreses i per imprimir que consideressin convenients. Però és només una sospita. Per intentar resoldre-ho del tot, jo crec que hem de parar una atenció extrema a l'afirmació última d'En Ximeno. Si ho fem, ara n'extraurem que les obres de l'Estrany no es van perdre, ni cremar, ni destruir per qualsevol altre mitjà aniquilador, sinó que, talment com la col·lecció de medalles que son germà va fondre per fer-ne un morter per a la seva farmàcia, les seves obres es transformarien ensems en quelcom útil i semblant. Jo, a la vista del context polític, històric i social del moment, i tenint

en compte el paper de la censura i dels inquisidors en la desaparició i reatribució de les obres dels nostres autors clàssics, m'atreveixo a suggerir que, com era habitual també, van ser traduïdes a la llengua castellana i endossades a un autor castellà, el nom del qual miraré de donar en un estudi futur. M'ajuda també a interpretar-ho en aquest mateix sentit els mots sobredits del Pare Rodríguez, que, com qui no vol dir el que diu, ens exposa que hi ha un culpable molt clar de la desaparició de tota l'obra de l'Estrany: el seu germà. Ara bé, com que això és materialment impossible, perquè la custòdia dels llibres –com hem vist– no va recaure sobre ell, sinó sobre diversos deixebles seus, esmentats degudament amb nom i cognom al seu testament, m'atreveixo a suggerir que això del seu germà és una tapadora, introduïda pel censor del llibre, que alhora era publicat per En Josep Thomàs, impressor de l'Inquisidor General[42], perquè la culpa que havia de recaure sobre els autèntics culpables, s'esvaeixi del tot entre la retòrica incongruent del comentari. Però, sigui com fos, En Rodríguez assenyalava un culpable i ens el relaciona directament amb un consell de Crist, citat a l'Evangeli de Mateu (7,6), que fa: «No doneu les coses santes als gossos, ni llenceu les vostres perles als garrins, no sigui que les potinegin amb els peus, i, tot regirant-se contra vosaltres, us mosseguin»[43]. Pel consell dedueixo un altre cop que les seves obres no van ser confinades al seu germà, sinó a una mena de congregació o associació de «gossos», que poden regirar-se i anar contra la gent i, si convé, a fi d'aconseguir llurs propòsits, mossegar-la. Que de fet és el que feia la Inquisició. Perquè entengueu que no és una conclusió precipitada, cal entendre ara dues coses. La primera és la referència a «les perles» en relació a les obres literàries. És la mateixa referència que feia servir l'Onofre Almudèver –perles i margarides, precisava ell– per denunciar, a l'«Epístola proemial» de Lo Procés de les Olives, que els tresors dels clàssics catalans eren segrestats i es perdrien per sempre si no es reeditaven[44]. I la segona és l'esment als «gossos» per denunciar la tasca miserable dels inquisidors. Encara que pugui semblar una projecció actual sobre uns personatges del segle XVI, res més lluny d'aquí, car sabem que ja llavors s'havia comparat els inquisidors amb els gossos. Així, sabem pel procés inquisitorial obert contra En Francisco de la Cruz, que aquest, a la seva declaració del 9 d'octubre del 1571, denunciava que hi havia «gossos especialment ensinistrats per detectar i perseguir a urpades i mossegades qualsevol fals convers o sospitós davant la Inquisició»[45]. I tot seguit manifestava que «els gossos dels meus avantpassats prenen el bàndol de la Inquisició i perseguien els confessos»[46]. De fet, com que pel Breu d'Innocent IV del 9 de març del 1254, aquest Papa va concedir «als dominics el privilegi de ser els únics inquisidors d'Espanya»[47], de seguida hom va interpretar popularment l'etimologia d'aquest orde com a «domini canes», és a dir «els gossos del Senyor». Per tant, l'aplicació del terme «gossos» per designar els inquisidors era universalment conegut. Adonant-se de la feina bruta dels inquisidors, que rastrejaven i perseguien presumptes heretges, l'Alberto Duffo ha subratllat que els dominics tenien l'objectiu de preservar el dogma catòlic a qualsevol preu, raó per la qual «mereixerien el qualificatiu de gossos conillers, atès el zel i crueltat que desenvoluparen en la persecució de llurs preses»[48]. Res de nou, doncs, si un bibliòfil i erudit valencià del segle XVIII emprava el mateix terme, posat en clau en la boca de Crist, per desvelar-nos els autèntics culpables de la desaparició de tots els llibres d'un connacional seu, a qui, a més a més, admirava pel seu saber i la seva bondat[49].

En aquest sentit, ara podem assegurar que l'Estrany, sabent com tothom sabia, que els inquisidors anaven a l'encalç de tot el que es publicava, va intentar d'alguna manera, per mitjà del testament, deixar les obres a amics i deixebles fidels perquè les imprimissin, mentre ell les supervisava, en un intent de preservar els seus llibres del saqueig oficial. Va morir, bo i així, en l'intent d'evitar-lo. L'esforç, malauradament, no li va servir de re.

Jordi Bilbeny

Notes i bibliografia:

[1] VICENTE XIMENO, Escritores del Reyno de Valencia, Chronologicamente Ordenados desde el año M.CC.XXXVIII de la Christiana Conquista de la misma Ciudad, hasta el de M.DCC.XLVII; Oficina de Joseph Estevan Dolz, Impresor del S. Oficio, València, M.DCC.XLVII, tom I, p. 81.

[2] HELENA RAUSELL GUILLOT, Letras y fe. Erasmo en la Valencia del Renacimiento; Estudios Universitarios-86, Institució Alfons el Magnànim – Diputació de València, València, 2001, p. 37-38.

[3] Ídem, p. 40.

[4] Ídem.

[5] V. XIMENO, ob. cit., tom I, p. 81.

[6] Ídem.

[7] Ídem.

[8] Cf. MARÍA DEL CARMEN BOSCH, «Espigueo en De Adserenda Hispanorum Eruditione Sive De Viris Hispaniae Doctis Narratio Apologetica de A. García Matamoros», La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món; edició de Ferran Grau Codina, Xavier Gómez Font, Jordi Pérez Durà i José María Estellés González; Departament de Filologia Clàssica. Universitat de València, València, p. 369, nota 11.

[9] Cf. H. RAUSELL GUILLOT, ob. cit., p. 39.

[10] Vg. IOANNIS ANDREAE STRANEI Valentini Hypodiaconi Annotationes in C. Plinii secundi Naturalis Hystorie Libros XXXVII; Biblioteca Nacional de España, Manuscrit 7818.

[11] H. RAUSELL GUILLOT, ob. cit., p. 38.

[12] V. XIMENO, ob. cit., tom I, p. 81.

[13] JOSÉ TEIXIDOR Y TRILLES, Estudios de Valencia [Historia de la Universidad hasta 1616]; edició de Laureano Robles, Universidad de Valencia. Secretariado de Publicaciones, València, 1976, p. 181 i 182.

[14] Ídem, p. 182.

[15] Ídem, p. 184.

[16] Ídem, p. 185.

[17] V. XIMENO, ob. cit., tom I, p. 81.

[18] Cf. HELENA RAUSELL GUILLOT, «L'empremta d'Erasme de Rotterdam a la València del Cinc-cents»; *Recerques*, 42 (2001), p. 174, nota 17.

[19] H. RAUSELL GUILLOT, *Letras y fe. Erasmo en la Valencia del Renacimiento*; ob. cit., p. 38.

[20] V. XIMENO, ob. cit., tom I, p. 81.

[21] Ídem, p. 82.

[22] Ídem, p. 82.

[23] Vg. HELENA RAUSELL GUILLOT, «Cosme Damián Çavall, un humanista en el Estudi General de Valencia»; *Revista de Historia*, 24 (1998), p. 69-70.

[24] M.R.P.M. FR. JOSEF RODRIGUEZ, *Biblioteca Valentina*; Joseph Thomàs Lucas, València, M.DCC.XLVII, p. 224.

[25] F. ALMARCHE VÁZQUEZ, *La Antigua Civilización Ibérica en el Reino de Valencia*; Tipografía Moderna, a cargo de Miguel Gimeno, València, 1918, p. 4.

[26] Ídem.

[27] H. RAUSELL GUILLOT, *Letras y fe. Erasmo en la Valencia del Renacimiento*; ob. cit., p. 41.

[28] Ídem, p. 39.

[29] Cf. H. RAUSELL GUILLOT, «Cosme Damián Çavall, un humanista en el Estudi General de Valencia»; ob. cit., p. 69, nota 25.

[30] Ídem, p. 70, nota 31.

[31] LUIS GIL FERNÁNDEZ, *Formas y tendencias del humanismo valenciano quinientista*; Instituto de Estudios Humanísticos, Madrid, 2003, p. 28.

[32] MANUEL VTE. FEBRER ROMAGUERA, «La Universidad de Valencia en la época de las Germanías (1519-1525)», *Doctores y escolares. II Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas* (Valencia, 1995); *Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1998, vol. I, p. 139.*

[33] Ídem.

[34] Ídem.

[35] Cf. ENRIQUE GONZÁLEZ GONZÁLEZ i VICENT VALLÉS BORRÀS, «Libros y bienes del rector Joan Llorenç de Salaya»; *Estudis*, 16 (1990), p. 40.

[36] JOAN FUSTER, «Heretgies, revoltes i sermons. Tres assaigs d'història cultural»; *Obres Completes/7, Llengua, Literatura, Història-2*, Edicions 62 s/a, Barcelona, 1994, p. 30.

[37] J. RODRIGUEZ, ob. cit., p. 226.

[38] H. RAUSELL GUILLOT, «Cosme Damián Çavall, un humanista en el Estudi General de Valencia»; ob. cit., p. 70.

[39] H. RAUSELL GUILLOT, Letras y fe. Erasmo en la Valencia del Renacimiento; ob. cit., p. 41, nota 47.

[40] Ídem.

[41] H. RAUSELL GUILLOT, «Cosme Damián Çavall, un humanista en el Estudi General de Valencia»; ob. cit., p. 70.

[42] Cf. J. RODRIGUEZ, ob. cit., portada.

[43] «Nou Testament», Bíblia; Fundació Bíblica Catalana, Editorial Alpha, S.A.; Barcelona, 1968, p. 1823.

[44] Vg. ONOFRE ALMUDEVER, «Epistola proemial als Lectors», Lo Proces de les Olives y somni de Ioan Ioan, ordenat principalment per lo Reverent mossen Bernat Fenollar, y lo discret en Ioan Moreno, Notari. E apres per lo magnífich mossen laume Gaçull, cavaller, e altres amplificat; València, en casa de Ioan de Arcos, M.D.LXI, f. s/n.

[45] Cf. VIDAL ABRIL CASTELLÓ, Francisco de la Cruz. Inquisición. Actas I; Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1992, p. 65.

[46] Ídem.

[47] JUAN ANTONIO LLORENTE, Historia Critica de la Inquisicion de España; Imprenta de Oliva, Barcelona, 1836, tom VIII, p. 145.

[48] ALBERTO DUFFO, Los judíos. Reflexiones de un cristiano; Libros Certeza, Saragossa, 2003, p. 221.

[49] Vg. J. RODRIGUEZ, ob. cit., p. 224.